

*Кравчук М. Ю.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри кримінального права та процесу
юридичного факультету**Тернопільського національного економічного університету*

«МАСКУВАННЯ» ІНТЕНСИВНОГО ВИРОБНИЦТВА БІОЛОГІЧНОЇ ЗБРОЇ В ПЕРІОД СРСР: ВЛАДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті розкрито питання створення й використання біологічної зброї в період СРСР. З'ясовано, що поштовхом до розвитку біологічної зброї в Радянському союзі стали дослідження в галузі генної інженерії в 1972 році, які дали можливість створити першу рекомбінацію (гібридизацію) ДНК.

Виявлено ряд фактів щодо діяльності секретних установ з виробництва біологічної зброї. Так, зокрема, під прикриттям дозволеної діяльності таємно розвивалася гігантська комплексна програма «Біопрепарат» як потужний військово-біологічний науково-виробничий архіпелаг зі щонайменше 55 тис. працівників різного рівня. Виробництво біологічної зброї на основі вірусу натуральної віспи було організовано в Загорську-6 та в інституті м. Кольцово.

Висвітлено трагічні приклади наслідків застосування біологічної зброї в період панування радянської влади. До найвідоміших з них можна віднести: епідемію сибірської виразки у Свердловську 1979 р.; аварію на острові Відродження (Аральське море), що відбулася влітку 1984 року через вихід із під контроль біологічних випробувань (загибло кілька батальйонів солдатів і значна частина обслуговуючого персоналу).

Встановлено, що в період першої половини 80-х років минулого століття законодавство СРСР носило фрагментарний характер. Водночас питання дослідження, створення й використання біологічної зброї «маскувалися» під нормами ряду різних документів. Зроблено висновки про те, що Радянський Союз був своєрідною біоімперією з виробництва, дослідження та зберігання біологічної зброї і в той час прагнув активно проявити свою «силу» та можливість знищувати ворога за допомогою біологічної зброї й тим самим впливати на світові процеси.

Ключові слова: біологічна небезпека, біотероризм, біологічна зброя, радянська влада, нормативно-правові акти, біотехнології, секретні лабораторії, «Біопрепарат».

Постановка проблеми. 10 квітня 1972 року міжнародною спільнотою, в тому числі і СРСР, було прийнято Конвенцію про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної зброї) і токсичної зброї та про їх знищення, текст якої закріпив визначення предмета регулювання, зокрема це мікробіологічні або інші біологічні агенти чи токсини, хоч якими б були їх походження або метод виробництва, таких видів і в таких кількостях, що не мають призначення для профілактичних, захисних або інших мирних цілей.

Учені колишнього СРСР, незважаючи на те, що 1972 року державою було схвалено цю Конвенцію, активно здійснювали ряд досліджень щодо вдосконалення біологічної зброї.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання дослідження, створення й використання біологічної зброї, а також «маскування» цих процесів під нормами різних документів, розсекречування відповідних фактів викликало інтерес у ряду науковців: К. Алібеков, О. Бакалюк, О. Волосянко, В. Курзова, В. Курило, О. Піддубний, Л. Федоров та інші.

Разом з тим, це питання потребує дедалі більшої уваги в контексті розуміння наслідків застосування біологічної зброї та запобігання біологічній небезпеці для суспільства у майбутньому.

Метою дослідження є дослідження законодавства СРСР у питанні завуальованості його норм під виробництво та використання біологічної зброї, а також висвітлення ряду фактів щодо наслідків застосування такої зброї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поштовхом до розвитку біологічної зброї в Радянському союзі стали дослідження в галузі генної інженерії 1972 року, що дали можливість створити першу рекомбінацію (гібридизацію) ДНК, у якій були поєднані фрагменти ДНК двох різних живих організмів – фаги лямблії й кишкової палички із циркуляцією ДНК мавпячого вірусу 40. Інакше кажучи, була показана принципова можливість маніпулювання з генетичною речовиною живих організмів [6].

Під прикриттям дозволеної діяльності таємно розвивалася гігантська комплексна програма «Біопрепарат» – потужний військово-біологічний науково-виробничий архіпелаг зі щонайменше 55 тис. працівників різного рівня. В офіційні обов'язки «Біопрепарату» входило керівництво роботою різних «відкритих» об'єктів, які офіційно працювали над дослідженням ефективності вакцин, сироваток, біопестицидів, виробництвом лабораторного обладнання.

Частина цих структур одночасно працювала як структури для виробництва біологічної зброї (Оболєнськ, Московська область; Вірусологічний інститут під Новосибірськом; Інститут особливо чистих препаратів у Санкт-Петербурзі, Імунологічний інститут у Любучанах, Пензенський комбінат «Біосинтез», Мікробіологічний інститут у Степногорську, науково-виробнича база у Бердську тощо), і у короткий термін могли у разі необхідності перейти на її масове виробництво. У розпорядження «Біопрепарату» було також 7 резервних підприємств, які могли б бути введені в дію негайно на випадок війни, а також 5 випробувальних полігонів (Нукус, Кара-Калпакія, Реутов, Московська область; Шихани, район Волги; Стрижі, район Кірова; острів Відродження, Казахстан) [1, с. 31].

Трагічні випадки із використанням біологічної зброї мали своє продовження. Так, у квітні 1979 року у секретній лабора-

торії «Свердловськ-19» сталося неприпустиме: частинки біозброї потрапили назовні, а вітер швидко розніс містом сибірку. Невидиму зброю науковці неймовірним чином запрограмували так, що спори бактерій розрізняли вік і стать. Тому жертвами були переважно молоді чоловіки. Лише через тиждень, коли під містом виросло ціле кладовище загиблих від сибірської виразки, радянська влада почала діяти. Б. Єльцин, який тоді очолював Компартію у Свердловську, наказав відрізати місто від зовнішнього світу та почати будівництво метро, аби відволікти увагу населення. Одночасно радянські спецслужби замітали сліди. У сім'ї, де помирали від сибірської язви, навідувалися працівники КДБ і забирали документи про смерть. У лікарнях дивним чином зникали записи про хворих. Місцева преса рясніла повідомленнями, мовляв, таємнича хвороба – це диверсія американців, які скинули вбивчий вірус на Свердловськ, як колись колорадських жуків [5].

Вже пізніше, після розпаду СРСР, президент Росії Б. Єльцин порівнював наслідки епідемії сибірської виразки у Свердловську із Чорнобильською катастрофою. Родичі постраждалих від сибірки до цього часу «воюють» за матеріальну компенсацію, але російські суди, як і радянські, усі позови відхиляють.

Є відомості про те, що у 70-ті рр. минулого століття радянські розвідники роздобули в Індії збудника натуральної віспи. Зброя на базі віспи випускалася в Загорську ще із 40-х рр., але індійська виявилася ефективнішою. Адже натуральна віспа – це, по суті, війна проти всього світу: у 1980 р. ВООЗ повідомила про те, що досягнута планетарна елімінація вірусу натуральної віспи. У зв'язку з цим і щеплення проти цієї недуги були припинені. Це означає, що країна, яка зберігає зазначеного збудника, володіє зброєю, до якої чутлива більшість людей на Землі.

Радянські спецслужби за будь-яку ціну намагалися роздобути смертоносні віруси геморагічних гарячок: болівійської, Ебола, Ласса, Марбурга. Щодо останньої, то німецькі учені працювали в Марбурзі над вакциною проти східно-африканського вірусу. Але сталася трагедія: заразилися і загинули декілька учасників робіт. Радянські розвідники таємно розрили могили, дістали трупи померлих і вивезли в СРСР зразки інфікованої тканини. Тоді над розробкою бойового вірусу цієї гарячки працювали ще майже двадцять років. Знову допомогла трагедія: у квітні 1988 р. загинув працюючий над цією проблемою мікробіолог Установ. З його тканин був виділений вірус-мутант, що дістав назву й був узятий у 1990 р. на озброєння Радянською Армією [10].

Ще одним прикладом наслідків біологічної зброї є аварія на острові Відродження (Аральське море), що відбулася влітку 1984 року через вихід із під контроль біологічних випробувань. Загибло кілька батальйонів солдатів і значна частина обслуговуючого персоналу. У 1989 році були зареєстровані спалахи інфекційних хвороб у Приураллі [7].

Виробництво біологічної зброї на основі вірусу натуральної віспи було організовано в Загорську-6 і в інституті м. Кольцово. «Збройний запас натуральної віспи» у Загорську-6 становив 20 т, у Кольцово в 1990 році могли виробляти від 80 до 100 т вірусу віспи на рік [8].

Існує припущення, що біологічну зброю (її називали «жовтим дощем») у 80-х роках минулого століття використовували СРСР в Афганістані та в Південно-Східній Азії. З приводу застосування радянськими військами біологічної зброї в Афга-

ністані, у штаб-квартирі ООН було багато галасу. Однак, американським фахівцям та спеціалістам з інших країн Заходу, так і не вдалося нічого довести. Хоча за цілою низкою ознак (інкубаційний період, швидкість мутацій) кілька спалахів епідемії в Афганістані підпадали під ознаки дії біологічної зброї. Разом з тим, наявна інформація, що під час афганської війни, сибірську виразку в невеликих масштабах використовували й проти радянських військ. Наприклад, знаючи любов російських солдатів до собак, моджахеди заражали їх шерсть спорами сибірської виразки. Спорами сибірської виразки моджахеди заражали й хутряні вироби, які користувалися широким попитом. Свідченням цьому є приклад, коли у 1982 році сибіркою захворіла балерина, яка повернулася в Москву після гастролів у Афганістані. Як виявилось, вона торкалася до модних в той час афганських дублянок [9, с. 223–224].

У період першої половини 80-х років минулого століття законодавство СРСР носило фрагментарний характер. Водночас питання дослідження, створення й використання біологічної зброї «маскувалися» під нормами ряду різних документів. До них можна віднести Постанову Ради Міністрів Української РСР від 2 грудня 1982 року № 574 «Про розширення наукових досліджень і прискорення впровадження в практику розробок вузів республіки, спрямованих на виконання Продовольчої програми», що окреслювала «...створення біотехнології, в тому числі розробку ефективних методів і технологій виробництва білка, амінокислот, кормових добавок, вітамінів, антибіотиків, ветеринарних препаратів; консервація і збагачення рослинних кормів» [2].

Постанова Ради Міністрів УРСР від 17 серпня 1989 року № 218 «Про заходи щодо реалізації постанови 3'їзду народних депутатів СРСР «Про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР» передбачала «...забезпечення при розв'язанні стратегічних завдань розвитку економіки докорінного технічного переозброєння виробництва на базі найновіших досягнень вітчизняної та світової науки, впровадження прогресивних технологій, насамперед електроніки, інформатики, біотехнології; широке розгортання як фундаментальних, так і прикладних досліджень в усіх галузях наукових знань, добиваючись проривів на найбільш перспективних напрямках наукового пошуку, які забезпечували б вдосконалення суспільних відносин, якісні зміни в техніці й технології» [3].

Наступним документом є Постанова Ради Міністрів УРСР від 8 травня 1990 року № 107 «Про Концепцію розвитку землеробства в Українській РСР на період до 2005 року та її реалізацію», яка зазначала, що в основу підвищення селекційної роботи буде покладено методи біотехнології, явища гетерозису, поліплоїдії і мутагенезу. Більше уваги планувалось приділяти виведенню стійких до ураження хворобами і шкідниками сортів та гібридів [4].

Ще з 90-х років радянські вчені проводили інтенсивне вивчення генетично модифікованих бактерій чуми, вірусів натуральної віспи, геморагічних гарячок типу Ебола, Ласса, Марбург, Мачупо, туляремії, венесуельського енцефаліту коней, хвороби «синього язика» свиней тощо. І на цей час такі штами, як сибіркова бактерія і бактерія чуми уже були підготовлені до виробництва у великих кількостях і розміщені у стратегічних ракетах із 10 роздільними головними частинами, а системи терморегуляції зберігали життєдіяльність збудника до входу в атмосферу.

Після входу в атмосферу на певній висоті з кожної боеголовки виривалася велика кількість овальних «динь», які на певній відстані розкривалися, випускаючи хмару біологічного чинника. На момент розпаду СРСР, за даними К. Алібека, на теренах країни було нагромаджено 20-тонний постійний запас вірусів натуральної віспи, декілька десятків тонн спор сибірки для можливого ураження так званих «глибинних» цілей – Лондона, Вашингтона, Чикаго, Лос-Анджелеса [1, с. 32].

На сьогодні немає достовірної інформації про те, що 1992 року за наказом Б. Єльцина програма «Біопрепарат» була остаточно згорнута, а запаси біологічної зброї – знищені. У спадок військовому відомству Росії дісталися науково-дослідний інститут мікробіології в Кірові з двома науковими центрами – вірусологічним у Сергієвому Посаді (Московська область) та військово-технічних проблем протибактеріального захисту в Єкатеринбурзі. Ці установи володіють так званою державною колекцією мікроорганізмів – потенційного джерела біологічної зброї, хоча вчені подають інформацію, що це стандартизована колекція з державним реєстром, а мікроби використовуються лише для створення ефективних способів захисту.

Висновки. Зазначене дає нам підстави вважати, що Радянський Союз був своєрідною біоімперією з виробництва, дослідження та зберігання біологічної зброї. Існування численних фактів щодо наявності цілого арсеналу бойових хвороб свідчить про прагнення однієї з провідних на той час держав володіти можливістю знищувати ворога за допомогою біологічної зброї і тим самим впливати на світові процеси.

Література:

1. Бакалюк О.Й. Безпека людини у третьому тисячолітті: біотероризм. Безпека життєдіяльності. 2012. № 8. С. 30–34.
2. Про розширення наукових досліджень і прискорення впровадження в практику розробок вузів республіки, спрямованих на виконання Продовольчої програми: постанова Ради Міністрів Української РСР від 2 грудня 1982 р. № 574. URL: www.rada.gov.ua.
3. Про заходи щодо реалізації постанови З'їзду народних депутатів СРСР «Про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР»: постанова Ради Міністрів УРСР від 17 серпня 1989 р. № 218. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/701-2013-%D0%BF>.
4. Про Концепцію розвитку землеробства в Українській РСР на період до 2005 року та її реалізацію: постанова Ради Міністрів УРСР від 8 травня 1990 р. № 107. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/701-2013-%D0%BF>.
5. У СРСР на людях випробували біологічну зброю масового знищення. URL: <https://ranok.ictv.ua/ua/videos/u-srsr-stvoryuvali-biologichnu-zbroyu-masovogo-znishhennya>.
6. Федоров Л.А. Советское биологическое оружие: история, экология, политика. М.: МСЭС, 2005. 302 с.
7. Алибеков К. Осторожно! Биологическое оружие. М.: Городец, 2003. 352 с.
8. Alibek K. Randomhouse / K., Alibek, S. Handelman NY. Biohazard. 1999. 319 с.
9. Екологічна та біологічна безпека держави в умовах глобалізації: монографія / О.В. Волосянко, В.Ю. Кассіч, В.В. Курзова, В.І. Курило, В.В. Недосеков; за загред. Волосянко О.В. та Курила В.І. К.: НУБіП України, 2014. 446 с.
10. Фёдоров Л. Война из пробирки. Новое время. 1998. 2 августа. С. 34–39.

Kravchuk M. “Masking” of intensive production of biological weapons in the period of the USSR: the power and legal aspect

Summary. The article deals with the question of the creation and use of biological weapons in the period of the USSR. It was discovered that the impetus for the development of biological weapons in the Soviet Union was the study of genetic engineering in 1972, which made it possible to create the first recombination (hybridization) of DNA. A number of facts were revealed regarding the activities of secret biological weapons production facilities.

Thus, in particular, under the guise of permitted activity, the huge complex program “Biopreparat” secretly developed as a powerful military-biological scientific-industrial archipelago with at least 55 thousand employees of different levels. The production of biological weapons based on the virus of smallpox was organized at Zagorsk-6 and at the Koltsovo Institute.

Illustrated tragic examples of the consequences of the use of biological weapons during the reign of Soviet power. Among the most famous of them are: an epidemic of anthrax in Sverdlovsk in 1979; an accident on the island of the Renaissance (Aral Sea), which took place in the summer of 1984 through the exit from the control of biological tests (several battalions of soldiers and a significant part of the staff were lost). It was established that in the period of the first half of the 80-s of the last century, the legislation of the USSR was fragmentary in nature.

At the same time, the issue of research, creation and use of biological weapons “masked” under the rules of a number of different documents. It was concluded that the Soviet Union was a kind of bio-empire for the production, research and storage of biological weapons, and at the same time sought to actively demonstrate its “power” and the ability to destroy the enemy with the use of biological weapons and thus to pour into world processes.

Key words: biological danger, bioterrorism, biological weapons, soviet government, regulatory acts, biotechnology, secret laboratories, “Biopreparat”.